

Др. Василь Кучабський.

Польська дипломатія і „східно-галицьке“ питання на париській мировій конференції в 1919-му році.¹⁾

Перемога антанти поставила на чоло польської закордонної політики самозрозуміло той табор, який серед польського громадянства ширив орієнтацію на антанту, а саме національну демократію під проводом Романа Дмовського (Roman Dmowski). То теж, щоб зложити собі виразний погляд на дипломатичну перевагу Польщі супроти Західної України в рр. 1918—1919, конче треба коротко зясувати початки і зріст впливу польської національної демократії на антанту підчас світової війни.

Як відомо,²⁾ рахувала національна демократія в хвилі вибуху великої війни на те, що наслідком розторощення осередніх держав буде зєднання всіх польських земель під владою Росії з таким остаточним вислідом цього обєднання, що вага Польщі у відношенню не лиш до російської імперії, а й до всієї решти Європи від цього настільки збільшиться, що державне усамостійнення Польщі чи то в якійсь унії з Росією, чи й відокремлено від неї стане неминучим. Але вже в році 1915. показалося, що виграння російської карти на користь Польщі було нездійсниме, і то не лиш тому, що Росія не була в силі розторощити осередні держави мілітарно. Адже ж, як Роман Дмовський, провідник орієтації на Росію й антанту, вже тоді сам мусів признати,³⁾ Росія ніколи не бажала — навіть на початку війни на випадок, якщо вона перемаже, — дійсно виконати обіцянки обчисленої на викликання русофільства між Поляками відозви великого князя Миколая Миколаєвича з 15. серпня 1914 р. про зєднання Польщі: вона навіть тоді не мала ніякого наміру прилучити до російської імперії якінебудь з етнографічного боку переважно польські землі, бо вона боялася, що від цього занадто скріпилися б її власні поляки. І Росія не терпіла також ніякого вмішування інших ан-

¹⁾ Ця розвідка є одним із розділів широко закроєної праці „Польсько-українська боротьба за Східну Галичину в рр. 1918—1923“, яку автор саме приготовляє до друку в німецькому й українському виданнях.

²⁾ Подрібно обробив польську політику підчас великої війни Dr. W. Recke, *Die polnische Frage als Problem der europäischen Politik*, Berlin 1927, (ст. 174—284). Тамже старанно подані джерела.

³⁾ Гл. Roman Dmowski, *Polityka i odbudowanie Państwa. Z dodaniem memorjału „Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie“ i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914—1919. Wydanie drugie. Warszawa 1926*, на ріжних місцях, так нпр. ст. 120, 170. Пор. теж осуд про вартість відозви великого князя в розвідці Дмовського „Проблеми Середньої і Східної Європи“ *op. cit.* ст. 486 і міркування про російську політику щодо польського питання в усіх інших меморіялах Дмовського. Гл. теж Marjan Seyda, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty. Od wybuchu wojny do zbrojnego wystąpienia Stanów Zjednoczonych. Poznań—Warszawa—Wilno—Lublin 1927*, ст. 49—71, 118—165.

тантських держав у ту її політику відносно поляків.¹⁾ Ота нехить довела вкінці до того, що Росія зажадала від французів вільної руки для себе у питанню її західних границь за ціну вільної руки Франції над Реном, і що справді вона цю свободу рухів на початку березня 1917 отримала,²⁾ з одною тільки тою метою, щоб серед ніяких обставин західні держави не змогли приневолити її до того, щоб вона виконала обіцянку сполучення польських земель. Отже заактуалізуванню польського питання в європейській політиці стояла на перешкоді в першу чергу Росія, і тільки розторощення, або принаймні ослаблення Росії могло змінити це для національно-демократичних поляків дійсно розпучливе становище.

Воєнні перемоги осередніх держав над Росією в році 1915, їх старання викликати серед поляків Конгресівки прихильні для себе настрої, і то старання, які корисно відрізнялися від російських метод правління,³⁾ і вкінці того роду демонстрації, як нпр. промова von Bethmann-Hollweg-а в німецькому парламенті дня 5. квітня 1916, яка заповідала розв'язку польського питання осередніми державами, — все це ослабило позицію Росії. В цьому новому положенні вмшалася в справу, і то надзвичайно зручно, польська національно-демократична дипломатія. А саме: заходи осередніх держав викликали в західних — особливо у Франції — побоювання, що польський загал заявиться тепер за осередніми державами і дасть їм до розпоряджності кількасоттисячну добровольчу польську армію.⁴⁾ Цей страх використали національні демократи, щоби Францію до решти переконати про важливість польського питання і таким робом знайти у Франції повну підтримку для своїх бажань. Така національно-демократична пропаганда довела врешті до перших, що правда, обережних французських нарад, яких цілком було спонукати Росію до конкуренції з осередніми державами в польській справі. Хоч отакі інтервенції були безуспішні, як довго стояв царат, то все ж вони були першими позначками, що польське питання почало в наслідок політичних кроків осередніх держав помало ставати міжнародньою проблемою.⁵⁾

Проголошення польського королівства осередніми державами дня 5. листопада 1916, вирвало польське питання з рук Росії і остаточно закріпило його міжнароднє значіння на користь національно-демократичної дипломатії: її вже не задово-

¹⁾ D m o w s k i, op. cit. на різних місцях, так нпр. ст. 167. Пор. теж Seyda, op. cit. ст. 166—179.

²⁾ Після упадку Росії, який наступив небагом потім, інші держави антанти не признали цієї французько-російської умови, як це закомунікував Balfour в англійському парламенті 19. грудня 1917 (гл. H. W. V. Temperley, A History of the Peace Conference of Paris. Vol. I—VI. London 1920—1924, Tom I, ст. 184 замітка. Пор. Seyda, op. cit. ст. 458—461; Dr. Recke, який не користувався Temperley-м, цієї подробиці не подає.

³⁾ D m o w s k i, op. cit. на різних місцях, так нпр. ст. 166.

⁴⁾ D m o w s k i, op. cit. ст. 167.

⁵⁾ Пор. Recke op. cit. ст. 282.

ляло тепер обеднання польських земель під російською владою; вона почала від тепер вимагати від антанти незалежності соборної Польщі.¹⁾ Хоч усе ще й тепер західні держави антанти в побоюванні, що Росія заключить з приводу такого обороту польської справи сепаратний мир, залишали вирішення цього питання Росії і впливали на неї лише з якнайбільшою обережністю, щоб її не роздражнювати,²⁾ то все таки кочечність перелічувати осередні держави приневолити їх щораз то більше привітно прислухуватися до голосу польських національно-демократичних висланників та розважувати, що правда дуже помало, збудування польської держави як свою власну воєнну ціль.³⁾

Останнім звеном у цілому цьому розвитку стали вкінці дві велитенські катастрофи, які лежали поза всяким політичним обрахунком, саме: російська революція з року 1917. і повний упадок осередніх держав у році 1918. Ота революція уможливила західним державам антанти після проголошення революційною Росією польської державности, теж і зі свого боку отверто проклямувати як свою дійсну воєнну ціль збудування польської держави, що досі розважали вони тільки теоретично.⁴⁾ Упадок осередніх держав дав змогу ту ціль справді простим диктатором

¹⁾ Пор. D m o w s k i, op. cit. ст. 186, Seyda, op. cit. ст. 397—410.

²⁾ Пор. Recke, op. cit. ст. 259. Ця обережність пробивається теж у ноті з мировими умовами антанти, яку вислано 10. січня 1917 Wilson-ови: „§ 9. Наміри Його Величства Імператора Росії щодо Польщі є ясно проголошені в маніфесті, який він саме видав до своїх армій“. (Temperley, op. cit. т. I, ст. 172 замітка. Recke, op. cit. цієї ноти не цитує). Під цим маніфестом розумівся наказ царя до армії з 25. грудня 1916, який був виданий у відповідь на німецьку мирову пропозицію і м. ін. обіцявав створення „вільної Польщі“. Ця обіцянка мала якраз стільки вартости, що покликана царем комісія, яка мала обдумати міри для виконання отого наказу до армії, і яка могла відмовитися над „вільною Польщею“ хоч би лиш взагалі призадумуватися, (Пор. Recke op. cit. ст. 239—269, Seyda, op. cit. ст. 455—460).

³⁾ Ініціатива вийшла від післанництва Wilson-а до американського сенату з 28. січня 1917, ще перед приступленням Америки до війни. Там говориться м. ін.: „Я вважаю наприклад за річ певну, якщо взагалі смію зважитися на один-одинокий приклад, що всі державні мужі є згідні в тому, що повинна бути зеднана, незалежна і самостійна Польща і що на будуче повинна бути загарантована всім частям цього народу, які досі жили під владою урядів ворожої йому віри й волі, недоторкана безпека життя, віри і господарського розвитку“. (Пор. Recke op. cit. ст. 285—286, Seyda op. cit. ст. 461—463).

⁴⁾ Право Польщі на самостійність було проголошене 28. березня 1917 Петербурзьким Робітничо-Салдатським Союзом, а суверенність Польщі 30. березня 1917 „Тимчасовим Урядом“. (Текст цих документів опублікував Dr. Paul Roth, Die Entstehung des polnischen Staates. Eine völkerrechtlich-politische Untersuchung. (Öffentlich-rechtliche Abhandlungen hrsg. von Heinrich Triepel, Erich Kaufmann, Rudolf Smend, 7 Heft), Berlin 1926, ст. 127—128). Але щойно 28. жовтня 1917 зміг російський міністер закордонних справ Терещенко закомунікувати, що Франція і Англія зобов'язалися відбудувати „самостійну і неподілену Польщу“ як одну з підстав майбутнього порядку в Європі. Кілька днів пізніше прилучилася до цього зобов'язання теж Італія. (Temperley op. cit. т. I, ст. 183—184, пор. Dr. Kazimierz Władysław Kumaniecki, Odbudowa Państwowości Polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912—styczeń 1914. Warszawa—Kraków 1924, ст. 109, Seyda op. cit. ст. 464—469. Recke, op. cit. не згадує про цей комунікат). Цей комунікат потвердили потім: від імени Франції міні-

осягнути, — щось, що принаймні щодо доступу Польщі до Балтійського моря майже аж до самого листопаду 1918. ще видавалося не лиш Англії й Америці, але навіть і Франції чистою фантазією.¹⁾

Оце й був той осередніми державами необачно викликаний біг подій, який створив і поширив круг ділання для польської національно-демократичної дипломатії. Саме положення приневолювало поляків грати подвійну гру; в рівній мірі ділав на користь відновлення Польщі той польський табор, що орієнтувався на осередні держави, як і той, що орієнтувався на антанту. При цьому рішаюче значіння мала діяльність поляків, що спиралися на осередні держави. Щойно в наслідок того, що такий напрямок був серед поляків і що він підводив осередні держави до того, щоб вони залишилися до поляків, а не в наслідок того, що другий польський табор очікував усього добра від противників осередніх держав, отримало польське питання помалу вагу теж і для антанти. Оскільки національна демократія зажерто поборовала другу польську орієнтацію та старалася спонукати всіх поляків, щоби вони станули супроти осередніх держав на непримиримому становищі, остільки вона підрубувала ту гиляку, на якій сама сиділа. Також завязки польської державної організації створив табор, зорієнтований на осередні держави, а не національна демократія. Ділом того табору були легіони, з яких на переломі 1918/1919 року вийшла польська армія. Користей, які б Польща могла була мати після упадку осередніх держав, коли б серед поляків не перемогло було два роки перед тим так загально національно-демократичне саботування осередніх держав, а тільки вони створили б були тоді міцну польську армію — хай навіть поки-що й під німецьким верховним командуванням — цих користей взагалі ніяк не можна оцінити занадто високо.²⁾ Ділом

стер закордонних справ Pichon 27. грудня 1917 (D m o w s k i, op. cit. ст. 318), від імени Англії Lloyd George 5. січня 1918 (Temperley, op. cit. т. I, ст. 191) і від імени Америки 13 пункт мирових умов Wilson-a з 8. січня 1918 (Temperley, op. cit. т. I, ст. 413). Завершенням цієї черги заяв поодиноких держав було спільне рішення Франції, Англії й Італії на інтераліантській конференції в Версалю 3. червня 1918. (K u m a n i e s k i op. cit. ст. 118).

¹⁾ D m o w s k i op. cit. ст. 200.

²⁾ При нагоді берестейського миру й окупації України осередніми державами міркує неназваний автор, (яким є Michał Bobrzyński), Wskrzeszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny. Tom I. 1914—1918. Kraków 1920, ст. 212—213, так: „...Неодин Поляк, який був неприхильний для легіонів і для польської армії (яку хотіли організувати Німці в році 1916/1917, В. К.) думав собі тепер, оскільки інакше виглядала б окупація цих країв польською армією навіть на випадок, що вона стояла б під проводом якогось Beseler-a. Якщо він сягав думками ще далі, то ставив собі ще й питання, чи берестейський мир так виглядав би і чи було б прийшло до такого знищення поляків на руських областях, коли б підтримувані цілим народом, перетворені в сильну армію легіони стояли на російському фронті?“

Що правда, це пізнання не перешкоджує Бобринському, кілька сторінок далі (op. cit. Tom II Kraków, 1922, ст. 10) представляти Польщу в мілітарному відношенню жертвою Німців. Він пише: „Після того, як Німці розбили легіони й унеможливили створення польської армії, не могла Польща

зорієнтованого на осередні держави табору була далі „Рада Регенційна“, яка — хоч і як Поляки нею погорджували — все ж була інституцією, з якої пізніше, при кінці 1918. року, розвинулася польська державна влада серед найнебезпечнішої кризи на польських землях. Ділом отого табору було вкінці судівництво і шкільництво в польських руках у Конгресівці, як теж і здавна вже польська автономія в Галичині яко завязки польської державної адміністрації.

Отже польська національна демократія підчас світової війни нічого не створила, а тільки з якнайбільшою зручністю використувала все те, що в даній хвилині взагалі можна було використати зі світово-політичних конюктур. Тому її діяльність була тільки віртуозністю політичного ремесла — себто дипломатією, але не була тою державно-творчою проникливістю, яка сама з себе творить нові реальні сили і нові положення, — себто не була політикою. Але за те вона опанувала дипломатичне ремесло дійсно досконало. Ідучи за бігом подій, вона одна вселила своєчасно державам антанти пізнання, як дуже польське питання годилося до того, щоб, як висловився про це Bismarck іще в 1848. році, „перерізати пруській державі вязи“. Не в самій орієнтації на антанту, оскільки її визнавала маса польського народу, а в запеклості й сміливості, з якою національно-демократичні дипломати пропагували серед загалу антанти програму розторощення Німеччини і збудування великої об'ємом Польщі в такому часі, коли це навіть антанті здавалося неймовірністю, лежала отже велика заслуга Романа Дмовського й його співробітників для справи нинішньої Польщі.

Широко розгалужена була організація цієї дипломатії. Розбудована Романом Дмовським у році 1915., коли він у листопаді того ж року, зневірений у Росію, покинув цю імперію, щоб шукати послуху для польської справи у західних державах антанти, здана довгий час лиш на ті грошові засоби, які жертвувала національна демократія Познанщини і гр. Маврици Замойський (Maurycy Zamojski) зі свого приватного майна,¹⁾ почалась ота організація у вересні 1915. заснуванням польської пресової централі („Centralna Agencja Polska“, „Agence Polonaise Centrale“), яка з Льозанни, з познанським журналістом Маріаном Сейдою (Marjan Seyda) на чолі, мала впливати на часописи Західної Європи в польському зміслі.²⁾ Дуже швидко після

(в листопаді—грудні 1918, В. К.) заняти границі, які вона мала на меті й які сягали поза її властиву етнографічну область“.

¹⁾ D m o w s k i op. cit. ст. 168—169, 293—294. Пізніше прийшла грошева підтримка від „Народового Виділу“ („Wydział Narodowy“ в Шікаго і вкінці, в році 1918, позичка, за яку ручили члени „Народового Комітету“ особисто і яку повинна була віддати польська держава: 175.000 франків місячно від Франції й 75.000 франків місячно від Англії. Цей довг польська держава пізніше дійсно переняла. (Roth op. cit. ст. 240).

²⁾ Stanisław Kozicki, Sprawa granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu. Z 2-ma mapami. Warszawa 1921, ст. 10, D m o w s k i, op. cit. ст. 168—169, Seyda, op. cit. ст. 295—296.

того уявляв собою люзний з початку звязок приятелів Дмовського з національно-демократичної та з близької до неї партії реалістів уже щось наче неофіційний польський дипломатичний корпус у всіх антантських столицях, при чому Дмовський осів у Лондоні, де він з великою витревалістю інформував англійські політичні й журналістичні кола про польську справу.¹⁾ В році 1917. виявилось вкінці, що конечно треба вже офіційної організації польського антантського напрямку, і її теж 15. серпня 1917. р. засновано в Льозанні під назвою „Польський Народовий Комітет“ („Komitet Narodowy Polski“), після чого вона швидко перенесла свій осідок до Парижу як свого роду будучий уряд Польщі.²⁾ „Комітет“ під президією Романа Дмовського складався тепер з Еразма Пільца (Erazm Piltz) і графа Маврицого Замойського, які разом із Дмовським репрезентували його в Парижі, з графа Владислава Собанського (Władysław Sobański), що пішов до Лондону, з Маріяна Сейди і Яна Розвадовського (Jan Rozwadowski), які спершу оставали в Швейцарії якo представники пруської й австрійської займанщини, з Константина Скірмунта (Konstanty Skirmunt) в Римі і з Ігнацого Падеревського (Ignacy Paderewski), який розвивав свою діяльність у Сполучених Державах.³⁾

Пляни Дмовського про зєднання Польщі знайшли з природи річи повну згоду насамперед у французькій політиці.⁴⁾ Вона то, маючи на меті знищення Німеччини, й була перша, що — хоч, що правда, обережно⁵⁾ — вставлялася перед Росією, щоб Росія прихилилася до польських плянів, і вона швидко за-

¹⁾ Пізніше прийшов до Лондону ще й Stanisław Kozicki; граф Konstanty Plater i Erazm Piltz пішли до Парижа, проф. Maciej Loret і опісля Konstanty Skirmunt до Риму, Ignacy Paderewski розвивав діяльність у Сполучених Державах, граф Maurycy Zamojski в Швейцарії. (D mowski, op. cit. ст. 193, пор. теж Recke, op. cit. ст. 297—298, Roth, op. cit. ст. 36—37).

²⁾ D mowski, op. cit. ст. 193.

³⁾ Опісля були до „Народового Комітету“ кооптовані: Dr. Franciszek Gronczak (15 грудня 1917), Stanisław Kozicki і Józef Wielowiejski (4 червня 1918), генерал Józef Haller (17 липня 1918), проф. Stanisław Grabski (1 вересня 1918), граф Jan Żółtowski (4 листопада 1918); ще пізніше по часті, якo висланники варшавського уряду: граф Rey і Włodzimierz Tetmajer (8 січня 1919), Smulski (14 січня 1919), Joachim Bartoszewicz, граф Leon Lubieński і Andrzej Wierzbicki (9 лютого 1919), Stanisław Patek і Stanisław Thugutt (23 лютого 1919), Menard Downarowicz (2 березня 1919) і Leon Wasilewski (16 березня 1919). „Комітет“ розв'язався 15 серпня 1919, після того як його функції стали функціями польської Делегації на Мирову Конференцію. (Akty i dokumenty, dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Pa-ryżu 1918—1919, zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej. Część I. Program terytorjalny Delegacji, Paryż 1920, st. 73).

⁴⁾ Recke op. cit. ст. 183—188 припускає, що вже розпочаття русофільської політики Дмовським у році 1907 мало своєю передпосилкою правдоподібно якісь потаємні умови цього польського політика з Францією.

⁵⁾ Seyda op. cit. ст. 297—298.

нялася польською справою тим енергійніше, чим більше никнула відпорність Росії після вибуху революції року 1917. у внутрішньому розкладі Російської імперії, щоб на будуче створити в Східній Європі на місце російського противника Німеччини нового й надійнішого ворога — польського. Отже ще не повстав був „Польський Народовий Комітет“, а вже зарядив президент Французької Республіки декретом з дня 4. липня 1917. р. створення польської добровольчої армії,¹⁾ на якій чолі станув прибувший швидко після цього до Франції генерал Юзеф Галлер (Józef Haller). Підтриманий Францією, взявся отже „Народовий Комітет“ за слідуєчі завдання: 1. отримати від урядів антантських держав за яву, як вони думають розв'язати польське питання після перемоги над Німеччиною; 2. зорганізувати польську збройну силу проти Німеччини; 3. заопікуватися поляками в антантських державах і 4. розвинути пропаганду для польської справи.²⁾ Небаром міг уже „Комітет“ на знак успішности своєї власної діяльності і як доказ того, що правлячі круги антантські по малу привикли до думки збудування соборної польської держави, похвалитися тим, що уряди антантські признали „Комітет“ офіційним представництвом польської нації: Франція 30. вересня 1917, Англія 15. жовтня 1917, Італія 30. жовтня 1917 і Сполучені Держави 1. грудня 1917.³⁾ Від тепер уже якo офіційльне представництво союзної нації антантські, „Комітет“ заключив 20-го березня 1918. р. з відповідними французькими властями договір, який — потверджений французьким президентом міністрів — обнимав у собі автономічний статут польської армії у Франції. Цей статут був нарешті, дня 28. жовтня 1918, проголошений військовою конвенцією між „Комітетом“ і французьким урядом, на підставі якої Франція признала польську армію Галлера союзною воюючою армією („armée autonome et belligérante sous un commandement polonais unique“) і підчинила її з деякими обмеженнями якo її найвищій владі „Польському Народовому Комітету“.⁴⁾

З кінцем світової війни „Комітет“ осягнув ось так у своїм відношенню до держав антантських фактично значіння польського національного уряду і наче на знак засадничої рівнорядности Польщі з тими потугами, яких уперта кровава борня привела її самостійність, маяв польський прапор на американському святі незалежности дня 4. липня 1918 вперше поруч прапорів держав антантських.⁵⁾

Численні були ті польські помічні сили, що скрізь у Західній Європі й Америці, чи то в постаті товариств, чи поодиноких осіб із товариськими й політичними зв'язками, підтримували діло „Комітету“, чи то слухаючись ідей Дмовського, чи то ділаючи

¹⁾ Kumaniecki, op. cit. ст. 106.

²⁾ Цитовано за Roth-ом, op. cit. ст. 40.

³⁾ Kumaniecki, op. cit. ст. 103—105, Roth, op. cit. ст. 131—133.

⁴⁾ Kumaniecki, op. cit. ст. 107—108.

⁵⁾ D mowski, op. cit. ст. 324.

з власної ініціативи. Поруч Франції були Сполучені Держави країною найміцніших польських впливів. Могутня організація американських поляків — яка теж значними грошевидами засобами підпомагала „Комітет“ — працювала при допомозі маніфестацій, делегацій до провідних державних мужів, публікації і преси за-пападливо над тим, щоб настроїти прихильно до поляків загал американської демократії.¹⁾ Такий великий часопис як „New-York Times“ стояв вкінці — в році 1918 — цілком до розпорядимости пропаганді підставової думки Дмовського, що без збудування великої об'ємом польської держави, що посідала би устя Висли і Данціг, мир з Німеччиною означав би для Америки й антанти програму війну.²⁾ Аж до найвищих кругів американської державної влади сягав безпосередній вплив поодиноких польських мужів довіря. Так нпр. з кінця 1915. р. розвивав свою діяльність в Америці такий собі Ян Єжи Сосновський (Jan Jerzy Sosnowski), що прибувши туди з дорученням від російського воєнного міністра Поліванова, покинув був оте своє становище і приніс своїми зв'язками дуже важні користи для польської справи. У тісних взаєминах із найближчими співробітниками Wilson-а,³⁾ зумів він зробити за їхнім посередництвом свої звідомлення, меморіяли й записки аж до половини 1917. р. одним із найголовніших джерел політичного інформування Wilson-а про європейські справи.⁴⁾

¹⁾ Гл. збірку документів Jan Jerzy Sosnowski, Prawda dziejowa 1914—1917. Warszawa 1925, passim.

²⁾ D m o w s k i, op. cit. ст. 335.

³⁾ Sosnowski, op. cit. ст. VIII—IX.

⁴⁾ Поруч найближчого дорадника Wilson-а, полковника House-а, був Сосновський тою особою, якої письма спонукали Wilson-а при кінці 1916-ого року повірити, що вже всі воюючі держави Європи признали кінечність відбудування соборної Польщі, це навіть теж Wilson у своїй посланню до американського сенату з 22. січня 1917. та ось-так надзвичайно скріпив польське становище перед антантою. Він, Сосновський, був тим, хто наставляв на Wilson-а, щоб цей видав осереднім державам війну, він уаргументував думку, яка вийшла була від полковника House-а, що Америка повинна пропагувати в Німеччині погляд, що Америка бореться не з німецьким народом, тільки з Гогенцолернами й пруським милітаризмом, він переконав приватного секретаря Wilson-а, Tumulty, безпосередньо перед вступленням Америки в війну, в березні 1917, щоб цей впливав, щоби Америка не заключувала ніякого миру з Німеччиною, як довго німецька демократія не повалить Гогенцолернів, він підсилював у Wilson-а віру в його світове посланництво, яке повинно було вступленням Америки у світову війну заснувати на землі вічний мир, він намовив вкінці австрійського посла в Америці, поляка графа Адама Тарновського (Adam Tarnowski), щоб цей зрадив справу осередніх держав і подав таємні відомости про їхнє положення, які, передані Сосновським до відома Wilson-а й американського кабінету, просто були останнім тягарцем, що переважив вагу на користь вступлення Америки в світову війну. Вправді цей вплив Сосновського пропав швидко після американського виповідження війни з 6. квітня 1917, бо його інформації виявилися непевними, але думка про збудування якоїсь великої об'ємом Польщі на руїнах осередніх держав якої одної з підстав Wilson-івського „світового мира“ — а ця думка стояла в осередку всіх міркувань і пропозицій Сосновського — ділала серед безпосереднього оточення Wilson-а й надалі. (Sosnowski, op. cit. ст. 577—593).

Таким робом знайшов знаменито підготований ґрунт теж і особисто до Wilson-а близько стоячий Ігнаци Падеревський, другий після Дмовського найважливіший провідник національно-демократичної діяльності. Все ж таки Wilson довго проти цього пручався, щоб під відновленою Польщею розуміти державу, яка мала б дістати окрім незаперечно польських теж і етнографічно непольські області, особливо над Балтійським морем. Це Роман Дмовський, який прибув до Америки в серпні 1918, щоб переконати Wilson-а, приневолив його вкінці піти на уступки, даючи Wilson-ови без обиняків до зрозуміння погрозу, що при надходячих у листопаді 1918. р. виборах до Конгресу відбере йому „чотири мільйони польських голосів“.¹⁾ Але безпосередній вплив поляків просякнув теж і в американській комісії, що мали збирати матеріял для будучих мирових договорів. І так провід утвореного в літі 1918. р. відділу для польського питання доручено дуже на загал прихильному полякам професорові історії на університеті в Harvard-i, Др. Robert-ови Howard-ови Lord-ови,²⁾ а в доважок між його співробітниками були теж два американські поляки, професори Звешховський (Zwierzchowski) і Арцтовський (Arc-towski³⁾). Таким робом не тільки отримала польська дипломатія можливість вгляду у кождохасні наміри Wilson-а відносно польської справи, а ще й вийшло так, що цей слабохарактерний державний муж не зміг устоятися перед натиском усіх цих польських впливів і пізніше, на мировій конференції в Парижі, він з якнайбільшою наївністю підтримував майже без виїмку всі ті польські домагання, які зі свого боку французька дипломатія систематично піддержувала, щоб перемінити цілу Wilson-івську програму „самовизначення народів“ і „обезпечення світа“ у пряме заперечення тієї програми.⁴⁾

Найменші успіхи вкінці мала національно-демократична діяльність в Англії. Могучий англійський ліберальний табор не так уже беззастережно погоджувався з плянами постійного спараліжування Німеччини при допомозі Франції й „польської великодержави“, і не тільки прем'єрміністер Lloyd Georґ, який був виразним противником тих плянів, але й навіть міністер закордонних справ Balfour, який ними трохи цікавився, трималися з резервою. До того Лондон став у 1917. році закордонно-політичною експозитурою теж і польської ліберальної і соціалістичної демократії — а саме табору Ледницького (Lednicki), який прий-

¹⁾ D m o w s k i, op. cit. ст. 342. Він сказав: „Отже, якщо ми не дістанемо належної нам границі проти Німеччини, якщо ми дістанемо лиш Познань, а Шлеска і нашого балтійського побережжя з Данцігом ні, то ніхто з них (з американських поляків, В. К.) не буде розуміти, чому це сталося“.

²⁾ D m o w s k i, op. cit. ст. 336 каже про це: „Треба Lord-ови признати, що він вів секцію чесно і без упереджених поглядів“. Таке признання в устах такого Дмовського говорить багато.

³⁾ D m o w s k i, op. cit. ст. 334.

⁴⁾ Pop. Recke, op. cit. ст. 330.

мав участь у російській революції. На чолі з Августиним Залеським (August Zaleski), що приятелював із близькими до Lloyd George-а кругами,¹⁾ задовольнялася ця експозиція поміркованою програмою швидкого мира і сполучення Конгресівки з Галичиною, а питання польських областей Німеччини залишала отвертим і так перехрещувала національно-демократичну пропаганду про продовжування війни аж до повного знищення осередніх держав.²⁾ Та всеж напрямом Дмовського мав багато англійських сторонників на високих урядових постах і за „Народовим Комітетом“ станули впливові антиліберальні круги Англії, перш за все консервативно-католицький напрям, якого речником був письменник G. K. Chesterton. Теж і тут мала національно-демократична пропаганда до повної розпорядимости такий часопис як „Morning Post“.³⁾ До того Ігнаци Падеревський стояв у близьких особистих взаєминах із Lloyd George-ом,⁴⁾ так що навіть на цій найслабшій позиції поляки були не цілком відсунені на бік.¹

Тимчасом упали осередні держави, і підчас того, як ціла до краю виснажена Європа лежала в загальній дезорганізації, а в Східній Європі шаліли бої, спішили представники переможців до Парижу, щоб подиктувати переможеним новий світовий порядок. Тепер, коли вже існував на чолі з Юзефом Пілсудським незалежний уряд польської держави de-facto із Варшави дійсно володів корінно польською країною, мусів паризький „Народовий Комітет“ після кілька інтриг, які мали на цілі збройною силою повалити Пілсудського⁵⁾, зрезигнувати зі своїх амбіцій стати першим урядом польської держави⁶⁾ і хоч-не-хоч треба було — що правда аж під напором Франції, яка закликала „Комітет“ до поміркованости,⁷⁾ — дійти до згоди. Ігнаци Падеревський став 16. січня 1919 прем'єром варшавського уряду,⁸⁾ а паризький „Народовий Комітет“ — який пізніше доповнено з Варшави, — став під проводом Романа Дмовського дипломатичним представництвом отої держави de-facto перед паризькою мировою конференцією.⁹⁾ Цю державу вже не

¹⁾ Dmowski, op. cit. st. 387. Пор. Recke, op. cit. st. 343.

²⁾ Пор. Recke, op. cit. st. 306—307.

³⁾ Kozicki, op. cit. st. 48—49.

⁴⁾ Dmowski, op. cit. st. 387.

⁵⁾ Bobrzyński, op. cit. T. II, st. 41—46.

⁶⁾ З початку піддержувала цю амбіцію Франція: вона пробувала вистаритися про згоду Англії признати „Народовий Комітет“ польським „урядом de-facto“, але Balfour відкинув це своєю нотою з 30. листопаду 1918. (Пор. Roth, op. cit. st. 51). Ще 29. грудня 1918. називав Pichon у французьким парламенті „Комітет“ „правильним (regulier) урядом“, хоч, що правда, наставляв на „Комітет“, щоб цей погодився з Пілсудським. (Bobrzyński, op. cit. T. II, st. 38). Осьтак національні демократи були більше згрішені тим, що їхні варшавські земляки були колись австро- і германофлами, ніж сама Франція.

⁷⁾ Bobrzyński, op. cit. T. II, st. 38, 47.

⁸⁾ Bobrzyński, op. cit. T. II, st. 48, Stanislaw Kutrzeba, Polska odrodzona 1914—1922. Wydanie drugie uzupełnione. Kraków 1922, st. 103—104.

⁹⁾ Kutrzeba, op. cit. st. 109 f., Kozicki, op. cit. st. 129.

яко якус пропагандову програму, а яко факт признала тепер антанта офіційно своїм членом у такий спосіб, що інтеріантська конференція письмом французького уряду з 15. січня 1919 заадресованим до „Народового Комітету“ запросила Польщу прислати двох уповноважених для участі у мировій конференції, яку отворено дня 18. січня 1919.¹⁾ Осьтак Польща стала одною з „союзних і стоваришених держав“, одною з тих „побідних потуг“, які мали подиктувати мир. Навіть призначено раїгу отій новоприступившій антантській державі: Америка, Англія, Франція, Італія і Японія мали прислати по 5 уповноважених, Сербія, Бельгія і Бразилія по 3, Китай, Греція, Геджас, Польща, Португалія, Румунія, Сіам і Чехо-Словаччина по 2, південно-американські республіки по одному.²⁾ Ані Росія, що в Москві й Петрограді стояла під владою большевиків, а на всіх інших своїх областях була видовищем боїв, ані теж ніякий інший із нових державних творів, що повстали на території колишньої російської імперії, не були допущені до мирової конференції: одна-одинока Польща репрезентувала всю Східну Європу.³⁾

„Здається мені, що сказати з повним правом можу, що ту програму відбудови Європи, яку перевели договори в Версалю й у Сан-Жермен, перші яко одностайну цілість сформувавши обоснували ми — поляки“, каже Роман Дмовський.⁴⁾ Це й дійсно була величава програма в тому часі, коли цей польський дипломат її складав у розвідці, яку він у квітні 1917. р. передав англійському міністрови закордонних справ A. J. Balfour-ови,⁵⁾ а пізніше — в липні 1917 — видрукував яко манускрипт для вжитку англійського політичного світа під наголовком „Проблеми Середушої й Східної Європи“,⁶⁾ в такому часі, коли потуга Німеччини й її союзників стояла ще, як здавалося, незрушно, майже на верху успіхів.

(Дальше буде).

¹⁾ Temperley, op. cit. T. IV, st. 131, т. V, ст. 133 замітка, Kutrzeba, op. cit. st. 31.

²⁾ Temperley, op. cit. T. I, ст. 247—248. Теж Індії й британські домінії мали свої представництва.

³⁾ До цього треба додати, що швидко після цього варшавський уряд признали теж de iure: 30 січня 1919, Сполучені Держави, 24 лютого Франція, 25 лютого 1919 Англія, 27 лютого 1919 Італія, 6 березня 1919 Бельгія, 8 березня 1919 Фінляндія, 12 березня 1919 Швайцарія, 13 березня 1919 Греція, 22 березня 1919 Японія, 30 березня 1919 Папська Курія, 15 квітня 1919 Бразилія, 21 травня 1919 Норвегія, 22 травня 1919 Еспанія, 28 травня 1919 Чехословаччина, 31 травня 1919 Данія, 3 червня 1919 Швеція, 21 червня 1919 Румунія і Португалія, 7 липня 1919 Аргентина, 28 серпня 1919 Чиле, 29 серпня 1919 Персія, 9 жовтня 1919 Парагвай. Kutrzeba, op. cit. st. 187.

⁴⁾ Dmowski, op. cit. ст. 202.

⁵⁾ Dmowski, op. cit. ст. 273.

⁶⁾ Ця розвідка є передрукована в цілості в польським перекладі в Дмовського, op. cit. ст. 450—505. Частина англійського оригіналу, які торкаються границь будучої Польщі знаходяться в публікації „Akty i dokumenty“, т. I, ст. 21—31.

Др. Василь Кучабський.

Польська дипломатія і „східно-галицьке питання“ на паризькій мировій конференції в 1919-му році.

(Докінчення).

„Німеччина“, так говориться в тій розвідці, коротко її думки осьтут передаючи, „Німеччина, вирісши в найбільшу потугу на континенті, загрожує тим, що підчинить під свою безпосередню й посередню владу цілу Східну й Полуднево-Східну Європу. Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина стали підчас світової війни ще тільки васаліями Німеччини, на яких спірається з одного боку оте панування, а з другого німецьке проникання в Передню Азію. Мир на підставі лиш незначно зміненого status-quo з року 1914. закінчився б тому вже в короткому часі новою війною в Європі, з якої Німеччина напевно вийшла б повним переможцем. Тоді вже нічого не змогло б вирятувати Європу від німецької влади. Тому не можна покінчити веденої тепер світової війни швидше, аніж цілком пропаде ота німецька небезпека. З уваги на це треба змагати до такого миру, який відобраз би Німеччині всяку можливість зберегти її здобуте у світовій війні міцне становище в Південно-Східній Європі, і задля цього необхідно знищити німецького васала: Австро-Угорщину. Згідно з загальним розвитком в Європі в напрямку на творення національних держав, треба тому поділити австро-угорські області між Італію, Сербію, Румунію й Польщу і треба заснувати ще одну нову державу — Чехо-Словаччину, — а угорську державу, яка в наслідок свого положення з конечністю прихильна для Німеччини, треба обмежити виключно на етнографічно чисто мадярські області, решту ж німецької Австрії треба прилучити до Німеччини. Це останнє — як висловлюється Дмовський на іншому місці,¹⁾ — щоб у самій Німеччині спаралізувати гегемонію Пруссії, отого заборолла німецького мілітаризму, скріплюючи менше небезпечний південно-німецький елемент. Але нова протинімецька Середня Європа буде трівка лиш тоді, коли вона матиме опір в могутній Польщі. Аджеж Росія ніколи не мала дійсно природного інтересу в тому, щоби протиставитися Німеччині. Тепер, після вибуху революції з року 1917, Росія ввійшла в затяжний внутрішній розклад, який протягнеться може й кілька поколінь і проявиться під видом змінюючих один другого періодів революції й контрреволюції, а цей розклад відсуне Росію яко фак-

¹⁾ D m o w s k i, op. cit. 220—225

тора в європейській системі держав на бік і до решти отворить до неї доступ німецьким впливам. Отже одна тільки могутня, великої області обнімаюча польська держава зможе замкнути можливість німецької експансії в глибину розложеної Росії і лиш прилучення Шлеську, Познанщини, Західної Пруссії й Данцігу до Польщі та вкінці створення малого східно-пруського державного твору в якомусь більше чи менше тісному звязку з Польщею зможе завдати смертельний удар пруському мілітаризмови, який якраз із усіх цих країв черпав свої сили. Про решту подбає відзискання Ельзас-Льотарінгену Францією і Шлезвігу Данією. Щотільки, коли могутня Польща стане осередньою віссю нового ладу в Середущій і взагалі в цілій Європі, загнуданий осьтак німецький народ буде помалу приневолений погодитися з оцим своїм новим положенням і мусітиме цілком позбутися своїх владних амбіцій та заняти для добра всієї замиреної Європи належне йому місце без кривди для інших європейських народів“.

Отже в ці великі звязки вплив Дмовський у своїй розвідці при аналізі загального положення й її поодиноких проблем мимоходом теж і нове в Східній Європі українське питання. „Це питання належить, як Дмовський у різних місцях говорить, до великого й певно нездержного процесу внутрішнього розкладу Росії у наслідок того, що туди проникнула європейська національна ідея. В Східній Галичині воно отримало вже свою національно-політичну постать у виді руху, який звертається рівночасно і проти Росії і проти Польщі. Але, хоч цей рух без сумніву найважніший з усіх нових національних рухів на ґрунті колишньої російської імперії, хоч розпочатий раз, він повидимому швидко виросте й змагати буде до державної самостійности України,¹⁾ то про будуччину цього руху ще нічого не можна сказати, бо його носієм є неісторичний і ще не дозрілий народ. Це тим більше, що Німеччина вже хоче грати ролю його протектора і що він дістає підтримку з Відня й Берліна проти Поляків. А саме: Німеччина має на меті збудувати українську державу, яка повинна поруч із якоюсь обмеженою лиш на Конґресівку польською державкою входити в систему пограничних держав поміж Балтійським і Чорним морем, — в систему нових васалів Німеччини, які повинні закріпити й забезпечити німецьке панування над Східною Європою. Отже могутня польська держава мусітиме бути в силі не тільки сповнити завдання, що полягає на тому, щоб ударемнити німецьке вмішування у внутрішні справи Московщини, а ще й успішно замкнути дорогу для німецьких інтриг на Україні. Тому в межах східньої границі Польщі мусять лежати з колишніх областей Росії губернії Ковно, Вільно і Гродно в цілості і більша часть губернії Мінськ і Волинь, і так само до Польщі мусить належати й Східна Галичина,

¹⁾ Це, треба завважити, було писане в першій половині 1917-ого року, коли наддніпрянський загал змагав що-тільки до федеративної перебудови Росії — думку про самостійність України відкидав майже з обуренням!

де після виключення віденських і берлінських інтриг з певністю дуже швидко прийде до справедливого польсько-українського компромісу“.

Якщо вибух польського повстання 1. листопаду 1918. у Львові був головним чином висловом не так політичної думки, як радше польського національного темпераменту, то Роман Дмовський поставив уже майже два роки передтим цю польсько-українську боротьбу в звязки зі світовою політикою, так як він ці звязки бачив. Чи правильно, чи неправильно він думав, всеодно сам його спосіб розгляду і польського, і українського питання стояв безконечно вище від розсуджувань про „етнографічне право“ з боку західних українців, серед яких від часів старої доброї частини генерації Драгоманова майже ніхто великими світово-політичними питаннями не займався, щоби взагалі здати собі у тому справу, у який із взаємно себе поборюючих кругів інтересів в Європі Україна й її евентуальна державність взагалі належали. Аджеж те, чого Дмовський не сказав виразно у своїй розвідці, але воно з невідхильною послідовністю виходить з його цілої аргументації, були більш-менш ось які міркування про можливості будучого розвитку в Східній Європі у звязку з українським питанням: „Самовлада Великоросії над Східною Європою з Москви й Петрограду, та самовлада, яка б колись могла ввійти з Німеччиною в союз проти Польщі, скінчилася після переворотів року 1917 на необмежений час. Аджеж проникання національної ідеї в немосковські народні маси буйшої російської імперії скріпило відосередні сили настільки, що, щоб утримати єдність Росії, Великоросія буде на довгі часи настільки занята гнобленням немосковських національно-політичних сепаратизмів, що вона втратить усяку здібність загрозувати Польщі від сходу в евентуальному союзі з Німеччиною. Осьтак усяка небезпека для Польщі від Москви й Петрограду на довші часи виключена. Якщо Польща взагалі може ждати від Східної Європи якої небезпеки, то це небезпека, яку містить у собі не Великоросія, тільки — Україна. Бо якщо українцям удасться заснувати свою державу, то ця держава буде повидимому багато прихильніша для Німців, ніж Росія взагалі колинебудь була, і тоді повстане на східних границях Польщі ворог, якого союз із Німеччиною може колись міг би стати загубою для Польщі. Отже в польському державному інтересі, лежить, безумовно, український рух спаралізувати на довші часи, і то прилученням Східної Галичини, де цей рух якраз осягає ступень національно-державної здібности, до Польщі, щоби решта України, що колись належала до Росії, внутрішньо ще до того нездохла, аби в боротьбі з Росією перемогти й свою національну державу заснувати, але з національного боку вже досить свідомо, аби змагати геть від Росії, — щоби отже ця решта України Росію яко цілість постійно ослаблювала й її таким робом у закордонній політиці на довші часи паралізувала. Якщо ж Польщі цей час зовнішньої безпеки раз буде даний, то вона до того часу, аж положення в Східній

Європі якось на некористь Польщі зміниться, зможе прилучених до Польщі галицьких і волинських українців спольонізувати і осьтак перемогти теж українську безпеку в своїм власнім нутрі. Але найважніше з усього те, що в наслідок унеможливлення заснування української держави вийде з невідхильною konieczністю постійний спільний інтерес поміж Польщею й Великоросією в роді, як нпр. прусько-російський після поділу Польщі, а саме: природний спільний польсько-російський інтерес у тому, щоб гнобити й придушувати українців, і цей інтерес буде зупорукою тривкого миру між Польщею й російською Східною Європою“.

Поминувши отже національні й історичні сентименти, які не давали Полякам лишити Східну Галичину українцям, польська національно-демократична дипломатія вимагала за всяку ціну прилучення Східної Галичини й деяких українських областей колишньої російської імперії до Польщі, повного знищення українських державних змагань не лише на Західній Україні, а й на Наддніпрянщині й разом із тим повного виключення України з будучої європейської системи держав, щоб забезпечити становище Польщі проти Німеччини, яко одну—більш менш рівновартну з гнобленням Угорщини — з підстав нового порядку в Європі, а саме порядку беззастережної французько-польської гегемонії на європейському континенті.

Яко пропагандивне писання на користь збудування „польської великодержави“ розвідка Дмовського була знаменита. Але як зясування дійсності вона була хибна. Аджеж осередні держави не мали ніяких заздальгидь передузятих плянів щодо України і їх увага впала на Україну аж при кінці 1917-ого року щойно після того, як їм не вдалося було зєднати собі поляків, а Росія вже в хаосі лежала. Отже не якась влучне пізнання правдивого дійсного стану диктувало Дмовському його погляди про Україну, а передузяті думки. Бо він вітрив у всьому, що йому здавалося шкідливим для польської справи, якусь таємничу німецьку руку, а що західні українці зверталися проти галицьких поляків, то зрозуміло, що він у цьому відчував якусь німецьку інтригу.¹⁾

¹⁾ Взагалі опановував Дмовського не один ресентимент. Так вірив він нпр. в існування якогось вєсь світ охоплюючого таємного німецько-жидівсько-вільномулярсько-соціалістичного заговору, який, ведений якоюсь просто ясновидючою здібністю до інтриг, схоплював скрізь на земській кулі кожну, хоч би й найменшу нагоду, щоб шкодити Польщі. Щодо „підтримки українців Німеччиною“, був він переконаний (ор. cit. ст. 311), що Німеччина вже від кінця XIX століття мала намір збудувати якусь українську державу яко один зі своїх протекторатів. „Проект Берестейського миру“, каже він на іншому місці (ор. cit. ст. 74), „яко одна з можливих розв'язок польського питання на випадок війни з Росією, мусів бути оброблений принаймні в загальних рисах уже досить вчасно і мусів лежати в Берліні вже в 1907-ому році“... „Очевидно були теж і інші пляни“, додає він хитро-мудро до цього.

Але Дмовський справді вірив, що нібито схопив у своїй пропагандивній доктрині дійсність, і як тільки його передбачення з 1917-го року, що українці небаром захопляться думкою про свою національну державність, уже з початком 1918-ого року здійснилося, то він і польська національна демократія зараз же взялися за якнайзавзятіше поборювання державного відродження України з тих мотивів, які щотільки були виснуті нами з меморіалів Дмовського з 1917-ого року. Берестейський мир позірно підтвердив погляд, що Німеччина нібито завжди бажала заснування української держави, щоб Польщу осьтак зі всіх боків замкнути, і таким чином прийшов тепер час на те, щоб Дмовський отверто протиставив отому оточенню Польщі поділення України між Польщу й Росію яко ціль польської політики. Отже паризький „Народовий Комітет“ сформулював тепер цілком ясно й отверто ті думки Дмовського, які він у квітні 1917-ого року висказав був у скритій формі, в цей спосіб, що він дня 28. лютого 1918. прийняв рішення, українську державність у Східній Європі знищити за всяку ціну без решти, щоб уникнути тої небезпеки, що становище великої польської держави проти Німеччини буде загрожене від сходу. „Лиш тоді можна буде положені на схід від Польщі литовські й руські краї“, так говорилося в тому рішенню, „забезпечити перед тим, щоб на них поширилося безпосереднє, чи посереднє німецьке панування, якщо Польща граничтиме на сході безпосередньо з Росією, якщо в виду неможливости створення якоїсь дійсно незалежної української й литовської держав, оті литовські й руські краї замість знаходитися під німецьким впливом, попадуть частиною під польський, а другою частиною під російський вплив“¹⁾

По цій напрямній пішла від тепер польська національна демократія без уваги на те, що в міжчасі положення в Східній Європі змінилося. Ще стояла — в жовтні 1918 — українська гетьманщина, яка в наслідок і воєнної поразки осередніх держав, і своєї власної, на союз із російською контрреволюцією обрахованої, політики схилилася все більше до того, щоб опертися на антанту, і зі свого боку приготовлювалася до рішучої розправи з большеви́змом, в якій вона майже з цілою певністю могла рахувати на підтримку з боку антанті. Але вже лишала польська національно-демократична дипломатія у своїй акції перед антантою існування цієї на Німеччину ні трохи вже не зорієнтованої держави цілком на боці, аджеж у тому й річ була, щоби взагалі ударемнити створення всякого осередка політичної сили на Україні — всеодно, чи той осередок входив би з Великоросією в союз, чи навпаки проти неї звертав би ся, — так що довершене швидко після цього наддніпрянське повстання проти Гетьманщини не тільки отворило дорогу на Україну

¹⁾ Akty i dokumenty, т. I. ст. 75-77.

большевизмови, але й цілком відповідало польським бажанням знищення України.

Цю дипломатичну кампанію, яка мала здискредитувати Україну перед антантою та її прихилити до думки про поділ України між Польщу й Росію, розпочав меморіал Дмовського, переданий 8. жовтня 1918. Wilson-ови.¹⁾ Цей меморіал, присвячений питанню про розміри польської держави, яка мала бути небаром збудована, містив у собі всі ті аргументи, яких від тепер уживано у всіх польських нотах до антанти і у всіх польських пропагандивних писаннях проти України, а запекла впертість, із якою всю цю польську акцію переводжено, означала собою для української, — а зокрема західньо-української — справи просто загубу. „Говоряче по руськи населення“, казалось в тім меморіалі щодо польських претенсій до цілої Галичини, „живе в Східній Галичині, де поляки творять тільки 25 відсотків усієї людності. В другій половині минулого століття розвинувся в Східній Галичині руський національний рух, який є знаний теж під назвою українського. Його підтримував від самого початку австрійський уряд, який бачив у ньому знаряддя на ослаблення поляків, і з цього ж самого мотиву теж і Берлін радо тому рухови помагав в останніх 15 літах“. На цю фразу про „вигравання русинів проти поляків Австрією й Німеччиною“ — фразу, яка дозволяла бачити в поляках начебто жертву, — кладено якнайбільший натиск — пізніше тверджено, що західньо-українську армію створила Австрія, а підтримували її Німці, — і можна собі уявити, як це в тому часі мусіло дратувати вражливість антантського загалу проти України на тлі тої пропаганди про воєнні звірства, якою підчас світової війни зроблено німців такими ненависними майже для цілого світа. „Руські провідники“, так казалось далі в тому меморіалі, „домагаються відділення Галичини від Польщі основиючися на тому, що більшість населення є руська. Але треба зважити, що руський національний рух, якого існування не можна заперечити, ані не проникнув цілої маси руського населення, яке в великій часті є неграмотне й національно байдуже, ані теж не створив досі міцної й незалежної освіченої верстви. Урядова статистика виказує, що за виїмком дрібних хліборобів руський елемент творить менш аніж 5 відсотків усіх фахів і ремесл у Східній Галичині! В таких умовах трудно зрозуміти, як можна було б правити краєм русинами. Якщо під австрійським пануванням правління Галичиною лежить у руках поляків, то це не тому, що Австрія їх попирає, а тому, що в тій країні немає ніякого іншого елемента, який був би здібний взяти на себе її адміністрацію“.

До цих аргументів нездібности західних українців до державности прилучилася пізніше — підчас польсько-західно-україн-

¹⁾ Цей меморіал є опублікований в німецькому перекладі в цілості в Rotha-
op. cit. ст. 135—151, в польському ж у Дмовського, op. cit. додаток.

ської війни — ще й звернена проти західних українців пропаганда про їхні воєнні звірства і твердження, що західні українці стоять у звязку з московськими большевиками. А можливість перевірити оті польські наклепи була надзвичайно обмежена: аджеж Західна Україна була майже цілком відрізана від решти світа. Західна Європа ніколи не мала надмірного знання про оті такі далекі східньо-європейські краї, так що навіть твердження, що Австрія панувала в Східній Галичині при помочі поляків нібито проти своєї волі, видавалося цілком імовірним. Яку ж велику суггестивну силу мусіла в такому разі мати польська пропаганда, коли зважити, що її вели вперто, запекло, систематично, могутні, можна сказати цілий світ охоплюючі, польські організації!

Останнє звено в цілім цім ряді аргументів творило вкінці твердження, що західним українцям нічого боятися якоїсь кривди від Польщі, якоїсь польонізації. „Областей, які мати хочемо на сході“, казали наприклад різні промовці на засіданню „Народового Комітету“ 2. березня 1918. між собою,¹⁾ „треба нам для експансії польського народу, але ж таких річей не можемо чейже казати мировій конференції... Східні області є нашою кольонією, вони були нею до деякої міри завжди і мусять нею остати... Аджеж ми можемо собі отверто сказати: якщо говоримо про наші східні границі, то розуміємо під цим, що область, нині заселена не поляками, в короткому часі буде ними населена... Якщо нам вдасться здійснити пляни „Комітету“, себто дістати — на сході — досить велику область і її — при помочі польонізації — стопити з Польщею в одностайну цілість, то осягнемо таке положення, яке дозволить нам сягнути за кілька десятиліть далі на схід аж до наших історичних границь“. Але Wilson-ови розказував Дмовський таке: „Таким чином принаймні щодо найблищої будуччини одне тільки польське правління (в Східній Галичині В. К.) може входити під увагу для правильного розвитку й поступу цієї країни. Національні змагання русинів треба заспокоїти аж до наділення їхнього національного життя повною свободою при помочі признання офіційного характеру руської мови, при помочі руського навчання в шкільництві краю і т. д. Але як довго руська національність залишається в ембріональній стадії і як довго рівень руського духового життя є за низький, щоб створити поступовий, модерний, русинами ведений уряд, так довго повинна б Східна Галичина творити невіддільну частину польської держави“. При різних нагодах доповнено ці обіцянки зобов'язаннями Польщі, що вона дасть Східній Галичині територіальну автономію, і цей аргумент був такий міцний, що прихилив Wilson-a, так що він потім на паризькій мировій конфе-

¹⁾ Так висказувалися Антоні Суйковський (Antoni Sujkowski), Менард Довнарівич, граф Ян Жултовський і Йоаким Бартошевич. (Akty i dokumenty, т. I. ст. 82, 94, 100).

ренції вставлявся енергійно за прилученням Східньої Галичини до Польщі.²⁾

Таксамо зручною була аргументація польських вимог щодо наддніпрянських областей: „В останніх 50 літах“, так писав Дмовський для житку Wilson-a, „існувала до деякої міри літературна діяльність між українцями в парі зі слабким політичним рухом у напрямку до національного відмежування (від Великої Росії, В. К.). Однак цей рух обмежувався майже виключно на певні кола університетських студентів, здебільша синів священників і селян. Якщо Німеччина признала український народ у берестейським договорі, то вона це зробила не з якихсь зглядів міжнародньої справедливости, лиш виключно на те, щоб розторощити Росію і зменшити область Польщі; Німеччина зробила це в повній свідомості, що українська держава не може бути дійсно незалежною й неминуче попаде під німецький протекторат... Поляки є в даній теперішній хвилині за слабкі, щоби правити з успіхом цілою областю (історичних польських, В. К.) східних провінцій. В виду цього, що там немає ніякого іншого досить сильного елемента, проблема політичної будуччини цих східних польських провінцій є майже неможлива до розв'язання. Заснування незалежної литовської й української держав означало б або анархію або панування чужинців, а саме німців. Поворот цих провінцій до Росії означав би не меншу анархію й застій у духовому й господарському життю. Відновлення Польщі на цій цільній області (аж до границь з року 1771-ого, В. К.) обтяжило б польську державу завданням понад її сили і позбавило б її тої внутрішньої зісповности, якої треба всякій державі, особливо ж Польщі, безпосередньому сусідові Німеччині. Немає отже ніякої доброї розв'язки цієї проблеми й треба від біди вибирати таку, яка має в собі менше злих сторін, аніж інші. Таку розв'язку можна б досягнути поділом області східних польських провінцій на дві частини: західна частина, де польський елемент є численніший і польський вплив рішуче переважає, повинна належати до польської держави, а східня частина повинна залишитися в посіданню Росії. Цедало би Польщі границю, яка сягала б дещо далі на схід, ніж після другого поділу (1793).“

Ця аргументація була надзвичайно зручна. Національні демократи були того свідомі, що границя Польщі з 1771-ого року охоплювала далеко завеликі українські області, аніж хоч мріяти про те було б можна, щоб їх дійсно опанувати. Було теж ясно, що одною лиш історичною аргументацією не можна було в антанті — особливо в Англії й Америці — перемогти і що при такому простому й ясному формулюванню польських домагань ціла проблема стала б занадто прозора, аніж щоб не можна було їй протиставити іншої, рівно ясно висловленої розв'язки, а саме конечности признати право українців — особливо в Східній

²⁾ Temperley, op. cit. T. VI, ст. 238.

Галичині — на самовизначення й дати їм вільну руку самим по-пробувати впоратися з закріпленням державного ладу на їх областях. Якщо ж однак рішуче заперечити здібність українців до національної державности і рівночасно звернути увагу на злі сторони прилучення областей поміж етнографічною Польщею й Дніпром в цілості до Польщі, або таксамо в цілості до Росії, якщо затемнити всю справу в нерозв'язну загадку, то дійсно не залишається ніяка інша розв'язка, як вільної руки для Польщі поділити ввесь цей край спільно з Росією так, як це акуратно вдається. (Така аргументація викликувала в добавок вражіння повної об'єктивности: „В горі зясована територіяльна програма“, пише Дмовський для Wilson-a, „не є ані висловом якихось бажань національної експанзії, ані не диктується якимись ворожими для сусідів Польщі почуваннями. Немає в Європі ніодного народу, який більше змагав би до привернення міцного, тривкого миру після теперішньої війни, аніж Польща, яка терпіла не лиш підчас цілої світової війни, але й підчас тої більш аніж столітньої війни, яку вели проти поляків їхні гнобителі. Польща має довершити велитенське творче діло, щоб загоїти рани цієї довгої війни, відновити господарчий добробут, піднести народню освіту, зорганізувати своє політичне життя по модерним принципам і стати здоровою творчою демократією, здібною жити й успівати й причинюватися до поступу всього людства“.

Таким чином у польських домаганнях щодо Східньої Галичини ходило не про якийсь отак собі пограничний спір, як ось у польсько-чеській ворожнечі щодо тешинського питання. Розходилося про повне знищення українських державних змагань у їх цілому, про унеможливлення того, аби на руїнах світової війни взагалі могла повстати яканебудь українська держава побіч польської. Не лиш Східньої Галичини, а й більшої частини Волині й Західнього Поділля з Проскуровом і Кам'янцем Подільським домагалася в цьому змислі польська дипломатія на паризькій мировій конференції, як оті домагання були Романом Дмовським устно виложені перед „Найвищою Радою“ 29. січня 1919¹⁾ і на письмі предложені в ноті польської делегації з 28. лютого 1919., згл. 3. березня 1919 інтерналіянтській „Комісії для польських справ“, утвореній мировою конференцією.²⁾

Міжтим, хоч яка зручна була ця ціла активність Дмовського, то всеж хибні були в 1919-ому році її заложення й підстави, а власне, що нібито Україна мусить бути при всяких умовах ворожа полякам, і що тому її конечно треба в польському державному інтересі поділити поміж Польщу й Росію. При передумові, що втрималася б гетьманська держава в її розмірах з часу окупації осередніми державами, і що вона чи то збройною силою вимусила б на Великої Росії свою незалежність, чи то погодилася б з Московщиною тісним закордонно-політич-

¹⁾ Kozicki, op. cit. ст. 61, Dmowski, op. cit. ст. 364—367.

²⁾ Akty i dokumenty, т. I. ст. 32 ff.

ним, військовим і господарським союзом — а до цього гетьманська держава змагала, — то тоді дійсно виринала б грізна небезпека, що така великодержавка, якою Україна тоді була би, могла б увійти в союз із Німеччиною, щоб Польщу обмежити на сході на етнографічно чисто польську область. Але після упадку Гетьманщини показалося, що українці в ніякому разі не були в силі втримати в своїх руках увесь свій край, тільки що те, до чого вистарчали їм сили, було лиш національною державкою-обломком в західній половині України, сягаючою в найліпшому разі до Дніпра. Яка роля в Східній Європі такій державці постійно, на довгі часи, судилася б, показалося надсподівано виразно вже в перших місяцях 1919-ого року: вона заслонювала Польщу успішно перед рештою Східньої Європи, лиш завдяки тій заслоні Польща в тому часі змогла взагалі без перешкод себе державно зорганізувати. Це не було ніяким случайним епізодом. Українська державка-обломок між Дніпром і Польщею мусіла б теж постійно виявляти притягаючу силу щодо — все одно, чи большевицькою, чи демократичною, чи реакційною Росією підбитого — Лівобережжя і таким чином мусіла б опинитися в постійній, неможливій до ніякого злагодження ворожнечі до Великої Росії, яка постійно звязувала б не лиш Росію, а й Україну. В такому положенню мусіла б ота державка, всеодно, чи українці поляків ненавиділи б, чи любили б з невідхильною konieczністю шукати швидче чи пізніше опори в Польщі й Румунії — що теж і зробив був пізніше, в 1920-ому році, Симон Петлюра. Не васалем Німеччини, як думав Дмовський, а тільки — хоч би українці й як приязно до німців настроєні були — васалем Польщі могла, отже, стати така українська державка, і через те, що вона мусіла би витримувати натиск остальної, російської, Східньої Європи і боронити Польщу від сходу, вона зміцнювала би становище Польщі проти Німеччини і ділала б таким чином не в змислі відновлення німецької потуги, а навпаки в змислі скріплення французько-польської гегемонії на європейським континенті.

Був короткий момент — у лютому 1919, — коли французький генеральний штаб пізнав був це положення на Україні. Але Дмовський не бачив цієї дійсности ніколи. Досвіди перших місяців 1919-ого року просто примушували скорегувати пляни Дмовського про поділ України, бо сам біг подій давав полякам у руки можливість багато успішнішого спараліжування України, аніж її поділ на двое між Росію й Польщу, а саме поділ України на трое: західна Волинь і західня частина Східньої Галичини зі Львовом при Польщі, решта Волині й Східньої Галичини разом із Поділлям при українській державці і решта Наддніпрянщини при Росії. Польща отримувала таким способом не лише постійну заслону від сходу; осььтакій потрібний поділ виключав теж для Польщі на необмежені часи всяку українську небезпеку без решти, бо ніодна частина України не була б доволі міцна, щоб на будуче вибитись

на верх: ані анектовані Польщею західно-українські області, щоб раз на завжди встоятися перед польонізацією, ані українська державка, щоб відобрати Росії решту України, ані Лівобережжя, щоб не дати себе Московщиною цілком здавити. Але Дмовський усього цього взагалі ніяк не бачив.

Осььтак програма Дмовського не відзначалася ані дійсною проникливістю пізнання гри сил у Східній Європі, ані тою поміркованістю, якою відзначається дійсний державний розум; та програма була лиш продуктом по суті неполітичного, геометрично-догматичного способу думання. Вона була хибна не лиш у своїх założеннях, а й у догматично очікуваних її наслідках. Бо Дмовський навіть не пригадувався над тим, що станеться з Польщею, якщо б український національний рух і надалі зміцнявся і так приневолив Росію відвернути українські енергії на зовні. Аджеж українство могло б тоді скористуватися цією обставиною, могло б обернути дрючок Дмовського другим боком і могло би замість польсько-російського союзу для гноблення України створити українсько-російський союз на знищення Польщі. В подібний спосіб розпочалися ж поділи Польщі вже в XVII-ому столітті — аджеж думка про поділ Польщі вийшла в тому часі від великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, а що на таку дорогу ввійти українцям можна, це доказав сам такий Дмовський, заключаючи перед світовою війною союз із Росією проти Німеччини з метою поборювання прусько-російського союзу для гноблення Польщі і з метою польської соборности під владою Росії. Крім цього Дмовський далеко не доцінив московського державного розуму, бо цей розум знайшов у понаднаціональній державній ідеї, яка не ображує українського національного почування безпосередньо, а власне в большевизмі, багато успішніший запис здання Радянської України з Совітською Московщиною, аніж та денационалізаційна політика, якою керується за вказівками Дмовського сьогодні Польща у відношенню до українців і до інших чужинних народів. Аджеж українцям з природи річи лекше стати большевиками, аніж москвинами або поляками, і через те небезпека, що ціла Україна повернеться проти Польщі від цього тільки збільшилася.

Міжтим, всеодно, чи дипломатія Дмовського визнавалася в положенню щодо України правильно, чи неправильно, всеодно, чи успіхи цієї дипломатії віщують Польщі дійсно добро, чи загубу, — чи так, чи сяк, а така, якою ця дипломатія була, була вона найголовнішим ворогом українців перед антантою, яка повинна була розсудити польсько-українську боротьбу за Східню Галичину. Двома провідними цілями керувалася та дипломатія: знищенням Німеччини й знищенням України. До обидвох цих цілей змагав Дмовський таким способом, що він викраював на карті Європи такі границі для новоповстаючої Польщі, які мали завдати як найбільшій удар і як найбільшу шкоду Німеччині на заході, а Україні на сході. При цьому звернена проти

України польська дипломатія обмірковувала взагалі все, що вона в відношенню до Сходу підпринимала, виключно з того становища, який вплив будуть мати оті підприяття на українське питання, і в цей спосіб не тільки згляди щодо Німеччини, але й теж щодо України рішили взагалі про цілу зовнішню і внутрішню структуру польської держави, якою вона нині є. А саме: в наслідок згоди поміж „Народовим Комітетом“ і варшавським урядом зударилися тепер теж і в „Комітеті“ два погляди: національно-демократична думка про польську державу, яко державу централістичну, керовану політикою польонізації анектованих частин чужинних народів, з думкою, яку заступали Пилсудський, частина польських соціалістів і краківські консерватисти, про створення польсько-литовської федерації. Про це, як теж і про те, які області треба б „прикроїти“ для Польщі, повинна була рішити нарада „Народового Комітету“ з дня 2-ого березня 1919. „Якщо ми станемо на федеративному становищу в відношенню до Литви“, так формулював положення один із промовців,¹⁾ „то муситимемо примінити його консеквентно теж і в відношенню до Русі, а це відобрало би нам Східну Галичину“. Отже інший промовець сконстатував, що централістично-державна програма Дмовського відповідала польським інтересам ліпше ніж федеративна постільки, „що вона корисно вирішує руське питання, якого в федеративну програму ніяк вмістити не можна, — а чейже небагато таких поляків, які би, скажімо, хотіли якоїсь руської держави, аби з нею увійти у федеративний звязок“. Стремління до того, щоб Україні не дати видобутися на верх, переважили осьтак на користь польської централістичної держави, хоча б і за ціну зречення з Ковенської Литви.

Тепер остало тій нараді ще тільки порозумітися про це, що властиво треба було б на сході для польської держави, як висловлювалися всі промовці: „прикроїти“. Прислані до „Комітету“ варшавські федералісти хотіли „прикроїти“ більше, ніж бажано було навіть такому майстрови краянню, як Дмовський. Отже він поставив спершу завдання так: „Між найсильнішим німецьким народом з одного боку й найбільш анархічним російським з другого, мусимо — при помочі польонізації передовсім українців і білорусинів — „змагати до того, щоб стати більшим народом, ніж ми є“. ²⁾ Таким чином ота дипломатія не ставила собі таких завдань, з якими упоратися польський народ якраз був здібний, тільки вона, завзявшись на виключення України, вимагала попереду помноження польського народу, щоб він взагалі став здібний виповнити ту польську державу, яку для нього „викроювано“. І при цьому Дмовський наминав: „Певно, було б добре все мати, але не можна. Не поповнім тої помилки, яка вбила російську державу. Ця держава відзначалася тим, що вона мала більші апетити, ніж це її жолудкови відпо-

¹⁾ Це був Станіслав Козицький (Akty i dokumenty, т. I, ст. 98),

²⁾ Akty i dokumenty, т. I, ст. 86—87.

відало. Йй захочувалося більше, ніж вона могла стравити. Я знаю, що й ми маємо апетити, але ж ми західний нарід і можемо наші апетити поскромлювати. Ці забаганки конче треба поскромити, бо інакше створимо будучим поколінням таку вітчину, що вони при ній не втримаються, як росіяни не змогли втриматися при Росії, бо вона мала за великі апетити.¹⁾ І це „поскромлювання апетитів“, щоб лекше змогли спольонізувати меншу скількість українців, розумів Дмовський так, що „прикроїв“ до Польщі на сході ще значно більше, ніж вона нині має: на Україні майже цілу Волинь і Західне Поділля з Проскуровом і Камянцем Подільським. Спір поміж „апетитами“ скінчився нарешті так, що всі згодилися на таку „польську великодержаву“, яка відповідала „апетитам“ Дмовського.

Про всі польські „апетити“, в тому числі і про долю Східної Галичини й таким чином про буття, або небуття української державности з року 1919-ого, повинна була рішити паризька мирового конференція. Рішення належало цілком необмежено „Найвищій Раді“, спільному органу Америки, Англії, Франції, Італії й Японії, в якому засідали під головуванням G. Clémenceau президент W. Wilson, премієри D. Lloyd George і Orlando, два японські делегати й закордонні міністри остальных чотирьох потуг: Lansing, Balfour, Pichon і Sonnino. Цю „Раду Десятьох“ замінено швидко після цього — в березні 1919 — „Радою Чотирьох“, т. зв. „велика чвірка“: W. Wilson, G. Clémenceau, D. Lloyd George і Orlando.²⁾

Вже 22. січня 1919 рішила „Найвища Рада“ вислати інтераліантську місію до Польщі для розгляду положення на місці,³⁾ і ця місія пустилася під головуванням французького посланника Noulens-a в дорогу⁴⁾ після того, як „Найвища Рада“ вислухала Дмовського дня 29. січня 1919. В самому ж Парижі настановлено для розгляду польських домагань „Комісію для польських справ“ теж під головуванням одного француза J. Cambon-a.⁵⁾

Вкінці 1. березня 1919 створила ця комісія одну підкомісію, знову ж під французьким предсідником, генералом Le Rond, яка

¹⁾ Akty i dokumenty, т. I, ст. 89.

²⁾ Temperley op. cit. T. I, ст. 249, 263—264.

³⁾ Гл. хронологічну таблицю подій в Temperley, op. cit. T. III, ст. 11.

⁴⁾ До цієї місії належали крім цього: генерал Nissel (Франція), генерал-майор F. J. Kernan (не Керман, як він кілька разів згадується хибно в Лозинського, Галичина, Відень, 1922) і проф. Lord (Америка), Sir Esme Howard і бригадний генерал A. Carton de Wiart (Англія), G. C. Montagna і генерал Romei Donghena (Італія). (Kozicki, op. cit. ст. 62).

⁵⁾ До цієї комісії належали крім цього: Dr. Isaiah Bowman (Америка), Sir William Tyrell (Англія), маркіз P. della Torretta (Італія) і Otchiai (Японія). В секретаріат цієї комісії входили: четар de Percin (Франція), Stewart Montgomery (Америка), полковник F. H. Kish (Англія) і G. Brambilla (Італія). (Kozicki, op. cit. ст. 62).

мала виробити проєкт границь Польщі.¹⁾ Обі ці комісії відносилися без уваги на різниці в поглядах серед „Найвищої Ради“ одноставно прихильно до польських домагань.²⁾

Отже положення поляків на паризькій мировій конференції було таке: поляки були союзною антантською нацією, офіційно признаною державою, якої відновлення стало було одною з головних воєнних цілей антанти; їхня дипломатія й пропаганда мали надзвичайно активну організацію, яка охоплювала цілу Західну Європу й Сполучені Держави та мала великі звязки і впливи серед антантського загалу і взагалі розпоряджала значними помічними силами всякого іншого роду; польські домагання були попирані беззастережно Францією, як теж майже завжди й Америкою, а також і в інших антантських державах — у найменшій мірі в Англії — ділали польські впливи дуже успішно; комісії, які мали підготовляти рішення „Найвищої Ради“, були наскрізь приязні для поляків. Оце була одна сторона в дипломатичній грі за посідання Східної Галичини. Якже виглядала друга сторона: що могли полякам протиставити західні українці перед антантою, що на її справедливість вони так уповали? — Відповідь на це питання заслугує окремої розвідки.

Вячеслав Зайкин.

Русь, Україна і Великоросія. ³⁾

II. Політичні та культурні взаємини південних (пра-українських) і північних сх.-слов'янських земель у IX—XI ст.

I.

До недавнього ще часу, — каже один з найвизначніших сучасних дослідників початкової історії Русі Вол. Пархоменко, — історію східнього слов'янства починали з 862 р. — „з покликання варягів“.⁴⁾ Схему початкової історії сх.-слов'янської державности представлявано звичайно в такому вигляді: до приходу варягів (у 862 р., чи біля того часу) східні слов'яни не мали державної організації й жили досить примітивним родоплемінним життям; щойно в 960-их роках варязькі конунги заснували Руську державу, спершу на півночі, з головним центром у Новгороді, а потім в 2-ій полов. IX ст. Олег переніс столицю до Києва, обєднав усі сх.-слов'янські племена, — й від тоді існувала єдина

¹⁾ До цієї підкомісії належали крім цього: Dr. Bowman (Америка) і полковник Kish (Англія). (Kozicki, op. cit. ст. 63).

²⁾ Dmowski op. cit. ст. 369, 372—373.

³⁾ На бажання Автора лишаємо без зміни терміни „Великоросія“, „великоруський“.

⁴⁾ Вол. Пархоменко. Питання про початок історично-державного життя у східних слов'ян. („Наукові Зап.“, Київ, 1923, I, с. 107).